

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI: 13-14-15
1995-1996-1997

İstanbul 1997

DİN VE FELSEFEDE KURTULUŞ DÜŞÜNCESİ¹

Joachim WACH

Çev. Dr.Ali COŞKUN*

DİNLER TARİHİNDE KURTARICI (KURTARICI DÜŞÜNCESİ)

KURTARICI KAVRAMI:

Bir kurtarıcının bulunması, dinî kurtuluş öğretilerini felsefî olanlardan ayırt eden temel özelliktir. Felsefî doktrinler insanların kendi özel çabaları sonucu kurtarıldıklarını öğretirken dinî öğretiler başka birileri tarafından kurtarılmaya ilkesini öne sürerler: "İnsanoğlunun sınır-çizgisi-durumlarında (*Grenzsituationen*)" kendini hissettiren sonluluk, sınırlılık ve hiçlik tecrübesi dinî tecrübeden uzak düşünülemez. Bu ise doğrudan bizi şu veya bu şekilde bütün yüksek dinlerde açıkça formüle edilen kurtuluş ihtiyacına götürür. Bu ihtiyaca benzer bir durum kurtarıcı şahsiyetler, araçlar ve ilâhî tecessüplerde kendini gösteren yardım isteme olgusudur. Biz zaten daha önce böyle bir anlayışın, meselâ Algonkinler örneğinde Amerikan yerlilerinde rastladığımız kültür kahramanlarının çeşitli şekillerinde (*Kultur-und Heilbringer*) olduğu gibi ilkel insanların dinî inançlarında başlangıç şekillerini görebilmekteyiz. Şüphesiz yüksek dinlerin kurtarıcıları çok değişik kökenlerden gelme özelliklere sahiptir. Sözü edilen ilkel *Heilbringer*'den Gnostik, Budist ya da Hıristiyan kurtarıcılara kadar uzanan kesintisiz bir zincirleme halkayı yeniden inşa etmek asla mümkün değildir. Bir kurtarıcının her yerde ve sürekli bulunuşunu yukardaki

¹ Bu makale esasen yazarın 1928-1931 yılları arasında yayınlanan *Die Religion in Geschichte und Gegenwart (RGG)* ansiklopedisinin 2. Baskı, c. II'ye yazdığı "Erlöser ve Erlösung.V. Religionsphilosophisch," maddelerinin daha sonra İngilizceye çevrilerek, Joachim Wach, *Introduction to the History of Religions*, Ed.J.M. Kitegawa, G.D. Alles ve K.W. Luckert, Macmillan Press Comp., NY.ve Londra, 1988, s. 169-197'de yer alan "The Saviour in the History of Religions ve Salvation" adlı makalelerinin tarafımızdan bu başlık altında birleştirilmesinden oluşmaktadır. Kimi yerler ve başlıklardaki parantez arası ifadeleri de bütünlüğü sağlamak amacıyla biz ekledik.-ç.n.

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Öğretim Görevlisi

gerekçelerden ziyade bu sîmanın (figür) insanların evrensel kurtuluş düşüncesinde oynadığı veecessüm eden bir inayetin yardımına can atmaktan doğan zorunlu bir role bağlı olarak anlamak daha yerinde olur. Gerçi böyle bir açıklama, bizim ferdî bir olay olarak kurtarıcı şahsiyetin tarihî ve genetik ilişkiler ışığındaki durumuyla birlikte hususi tezahürlerini ve karakteristiklerini araştırma görevini bırakmamıza mazeret oluşturamaz. Aynı zamanda kurtarıcılara inancın çokbiçimli tabiatı da, bizi şüpheli bir izafiyetçiliğe götürmemelidir; zira dogmatik bilimler bir kurtarıcının iman için husûsî ehemmiyetini teşhis ederlerken dinlerin tarihî araştırması neye inanılması gerektiğini değil, yalnızca neye inanıldığı, neye inanılmakta olduğu ve neye inanılabileceği konularını belirler. Dinlerin tarihî araştırması, değişik halkların inançlarındaki kurtarıcılarının çoğulluğunu tarihî bir olgu olarak önümüze sermektedir.

KURTARICI ŞAHSİYETLER

Dinlerin tarihî araştırması, ilkel dinlerde çeşitli, fakat yine de hatırı sayılır ölçüde benzerlikler taşıyan kurtarıcı anlayışlarının varlığını ortaya koymaktadır. Kurtarıcı orada yoksunluktan ve talihsizlikten kurtaran (liberâtor) biri olduğu gibi ferahlatıcı ve yardım edici biri olarak ya da ölümsüzlük getiren biri olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Genellikle o ya bir hayvan, ya bir insan ya da bir tanrı olarak görülebilmektedir. Meselâ Tlingit Yerlilerinin Yelch'i Algonkin'lerin Michabozho'su, Iroquois'in Yokesha'sı, Yoruba'nın Edshu'su, Polinezya'nın Maui'si ve Peruluların Viracocha'sı gibi. Temel vurgu bu şahsiyetin teçhizatına, yeteneklerine ve (mesela; ateş, âletler veya kültür gibi) hediyelerine yapılmıştır. O, mitolojide merkezî sîmalardan biridir.

Yine tamamen mitolojik özellikte olmak üzere başka kurtarıcı şahsiyetler Yakın Doğu dinlerinde de bulunmaktadır. Mısırlıların Oziris'i, Bâbillilerin Marduk ve Temmuz'u, Suriyelilerin Esmun ve Adonis'i ve Mandelilerin (Mandaens, Sâbîfler) Manda d'Hajje ve Hibil-Ziwa'sı gibi. Aynı şey Hindistan dinleri için de söz konusudur. Meselâ Vişnu-Krişna-Vasudeva ve Şiva figürleri bunların başında gelir. Buradaki son kurtarıcı bir ilâh çeşidi olup genellikle bitki ilâhı olarak tabiattaki hayatla yakından bağlantısı bulunmaktadır. O, rızık bahşedip ölümsüzlük güvencesi vermekte ve mü'min onun acı çekişlerine ve zaferlerine iştirak etmektedir. Böylece Yakın Doğulu Kurtarıcı'nın genel olarak "kurtarılmış bir kurtarıcı" olduğu anlaşılacaktır.

Üçüncü bir kurtarıcı tipi daha ortaya çıkmıştır ki, o da bir kurtuluş mesajıyla gelen veya hemen hemen arzusu hilafına ya da öldükten sonra taraftarlarınca kendilerine kurtarıcı payesi verilen tarihî şahsiyetlerdir. Bu kurtarıcı grubuna geç antikite döneminde; Pitagoras, Tyana'lı Apollonius, Abonoteichos'lu Alexander, Simon, Magus vb. birçok mistik ve kurtuluş öğreticisi ile kendi cemaatları tarafından peygamberlikten kurtarıcılığa dönüştürülen Mani, Zerdüşt ve (Hz.) Muhammed [(s.a.v.)] girmektedir. Yardımlarıyla kurtuluş ve özgürlüğe kavuşan kimseler için Buda ve Cina en derin anlamıyla kurtarıcıdırlar. Değişik Budist grupları ve okullarının dogma

tarihi, bir kurtarıcıya olan inancın nasıl oluşup geliştiğini güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Budist inanışlar Guatama'yı sadece bir öğretmen olarak düşünmekten başlar, onu tabiatüstü ve ilâhî bir kurtarıcı olarak düşünmeye kadar uzanır. Aslında takipçileri tarafından bir kurtarıcı olarak kabul edilen (Hz.) İsa da tarihî bir şahsiyettir. St. Paul ve özellikle Luka gibi evangelistler onu tarihî terimlerle tasvir ettiler. Hıristiyan teolojisi yüzyıllar boyunca onun şahsiyetini ve faaliyetlerini oldukçaengin bir şekilde tarihî şahsiyete sahip kimselerdenmiş gibi algılamaya çalıştı.

KURTARICI MİTLERİ

Sözü edilen tarihî şahsiyetlerle bağlantılı olarak mitler, meselâ İnan'daki Bab'ın misyonundakine benzer bir şekilde günümüzde de sık sık ortaya çıkmaktadır. Zaman zaman mitolojinin aşırı gelişmesi Mahayana Budizmi'nin şu kurtarıcılarında da görülebileceği gibi tarihî olan her şeyi yok edegelmiştir: Amida ve Amitabha, Avalokitesvara ve Manjusri, Maitrea ve Vairocana. Bu kurtarıcılarda eski mitik şahsiyetlerle birlikte evvela kendisinden zuhur ettikleri tarihî Buda Guetama'yı çok az bir şekilde ayırt edebilmekteyiz. Sufi dindarlık, başlangıçta bir kurtarıcı olmaktan uzak bir durumda bulunan (Hz.) Muhammed'i [(s.a.v.)] başlıca; duğumundaki, Ay'ı ikiye bölmesindeki ve mîrâcındaki mucizelerle birlikte bir kurtarıcı kültü'nün merezî şahsiyeti haline dönüştürdü. Öte yandan Şia, (Hz.) Ali'yi [(r.a.)] neredeyse bir kurtarıcı haline getirdi. Aynı şeyler, Gnostisizmin çok renkli kurtarıcıları için de söz konusu olacak şekilde ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, Gnostikler; Valentinus, Basilides, Pistis Sophia ve Mani'nin kristolojilerinde olduğu gibi tarihî (Hz.) İsa'dan çok sayıda efsanevî şahsiyetler türettiler.

Farklı bir kurtarıcı tipi de, geçmişte hiçbir zaman aktif olmayıp gelecekte olması beklenen kurtarıcılar tarafından teşekkül ettirilmektedir. Gelmekte olan bir mutluluk çağına hükmedecek ve genellikle Assurbanipal veya Augustus gibi tarihî bir şahsa dayanan bir kişi fikrinden ilâhî bir kurtarıcıya geçiş; ilkel mitolojik bir kraldan tıpkı Yahudilerin Mesih'i ve Şifilerin İmamı gibi "başlangıcından beri kurtarıcı olan" bir kurtarıcıya geçiş kadar hızlı ve akışkan bir geçiştir. İnan'lıların Saoşyant'ı, Buda Maitreya, Peruluların Viracocha'sı, Algonkin'in *Heilbringer*'i ve Aztek'lerin Quetzalcoatl'ı gibi ister benzer isterse farklı biçimlerde ya da yeni bir inkarnasyon olarak olsun taraftarlar daha önce yeniden döneceği kabul edilen bir kurtarıcı bekledikleri vakit çeşitli düşünceler biraraya gelmektedir. Ayrıca Kurtarıcınının hem (Elijah, Yusuf ve Davud soyundan gelen Mesihler gibi) selefere hem de (Ahriman, Deccal ve Sahte Mesih gibi) muhaliflere ve hasımlara sahip olması mümkündür.

KURTARICININ TABİAT VE MAHIYETİ

Daha önce gördüğümüz gibi Kurtarıcı'nın tabiatına dair görüşler büyük ölçüde değişmektedir. Kimi Kurtarıcılar insan, kimi ise bir ilâh olarak tasavvur edilmişlerdir. Her iki görüşün de birleştiği yerde, -uknumsal birlik ve ilâhî irade ile beşerî iradenin karşılaşması hakkındaki sorular gibi- İlk Hıristiyanları epeyce zor durumda bırakan problemler türünden zor problemler ortaya çıkmıştır. Docetizm

(recat veya zâhirî ölüm) ilginç ve ortancıl bir safha oluşturmaktadır; yani Kurtarıcı veya İlâhî Şahsiyet gerçek olmayan fakat sadece zahir olan bir görünümle cismanî veya beşerî bir bedene bürünmektedir. Hulûfî (docetic) anlayışlar genellikle Gnostisizmde, Mani'nin öğretilerinde ve Sufi ve Şif düşüncenin belli kollarında bulunmaktadır. Klasik biçimiyle Vaişnava Hinduizmde geliştirilen avatarlar (ilahî tecellî, tezahür veya tenezzüller) teorisi bahis konusu duruma çok benzemektedir. Buna göre, Kurtarıcı -veya "kurtarıcı ışık (nur)" ya da "kurtarıcı cevher"-, bir dizi inkarnasyona maruz kalmaktadır (krş. Gnostisizm, Şia ve Tibetli Mahayana). En son zikredilen öğretilerde biz, bir bakıma Mahayana Budizmde çok açık bir şekilde geliştirilen ama Cainlerin bilmediği bir ilke olarak kurtarıcıların çoğulluğuyla karşılaşmaktayız.

Mit, bir kurtarıcının hayatının önemli anları olan; ana rahmine düşüş, doğum, çocukluk, çağrı ve ölüm gibi anlar üzerinde özellikle durmak suretiyle sürekli bu şahsiyetleri biçimlendirir. Bu şekilde doğal biyografi kutsal kural haline getirilebilen ve bir kült için temel oluşturan tabiat-üstü bir varlık haline dönüştürülür. Genel olarak mitler kurtarıcının tabiat ve faaliyetlerini belirli motifler bakımından, meselâ ister kaosa isterse bir canavara karşı olsun savaş, gökten iniş ve göğe çıkış, yaratma ve yeni yaratmaya iştirak, acı çekme ve üzüntü gibi motiflerle kavramaya çalışır. Tarihî bir kurtarıcının hayatındaki en önemli olay, davet ya da tebliğinin başlangıcıdır. Gerçi kurban fikri de genellikle buna dahil edilmektedir, fakat hiçbir yerde Hıristiyanlıktaki derinlik ve çeşililikte olmamak üzere.

Hıristiyan, Budist ve İranlı kurtarıcıların hayat hikayelerinde hep onların günaha teşebbüs etme öykülerine rastlamaktayız. Kurtarıcı genellikle; şifa verici, öğretmen, çoban ve kral gibi ortak imajlarla tasavvur edilmektedir. Kurtarıcı kültürüne ise, sık sık onun tabiatı ve çoğu kere de Vişnu'nun dişleri ve İsa'nın kalbi gibi ifadelerde yer alan bedeninin hususi bir kısmı eklene gelmiştir. Bundan başka kadın kurtarıcılara da rastlamaktayız: Meselâ her biri dünyevî erkek bir ilahla birleştirilen Kwan-yin, Avalokitesvara'nın Çinli formu, Vaişnavizmdeki Sri ve Küçük Asya'daki İstar gibi. Hatta Hıristiyanlıkta (Hz.) Meryem bir kurtarıcı veya bir ortak-kurtarıcı (*corredemptrix*) olarak kabul edile gelmiştir.

KURTULUŞ DÜŞÜNCESİNİN GELİŞİMİ

Bir kurtarıcı etrafında odaklanan herhangi bir din gelişirken, mit geri plana çekilir. Kurtarıcı mitolojik niteliklerinden soyutlanır ve mü'min, okur-yazarların eleştirisi ve rasyonel aydınlanma karşısında Kurtarıcıya olan inancını güvence altına almayı zorunlu görür. Bu bağlamda Hıristiyan, Hindistanî ve İslâmî teolojiler iki değişik yola girmişlerdir. Bir kısmı, Kurtarıcıyı; ampirik, psikolojik ve etik bir örnek (yani örnek bir hayatı yönlendiren bir "model") olarak biçimlendirirken, diğer bir kısmı ise profan dünyanın sebeplilik kanununa tabi olduğu, dinî dünyanın ise içerisinde tabiatüstü ve ilâhî gücün tezahürleriyle birlikte şu ya da bu şekilde özerk kaldığı bir düalizm kurmaya çalışmışlardır. Hıristiyanlıkta özellikle Soren Kierkegaard,

söz konusu bu iki olasılığın izini sürmüş ve onların nihâî sonuçlarını tasvir etmiştir. Schleiermacher ondokuzuncu yüzyıl boyunca Protestan ilâhiyatına egemen olan birinci olasılığın önde gelen savunucusu olmuştur. Kierkegaard ise günümüzde öne geçmiş bulunan ikinci yaklaşımın sözcüsü durumundadır.

KURTULUŞ (DÜŞÜNCESİ)

DİNLER TARİHİNDE KURTULUŞ

KURTULUŞ FIKRİNİN TİPİK VE SPESİFİK FORMLARI

Kurtuluş fikri, kurtuluş dinleri veya kurtuluş-öğretici (soteriological) dinler olarak bilinen dinlerde dinî düşünce ve faaliyetin merkezinde bulunmaktadır. Eğer kurtuluşu, en ilkel dinlerde dahi rastlanan kavramlar olan yeniden doğuş ve ölümsüzlükle ilgili tüm anlayışları dahil edecek şekilde çok geniş bir biçimde algılayacak olursak bu takdirde ona genel olarak dinin merkezî kavramı diye bakmamız mümkündür. Sonuç itibariyle dinler tarihçilerinin iki belirgin vazifeleri bulunmaktadır:

1- Kurtuluş düşüncelerinin tarihî dinlerde kazandığı husûsî formların gelişim ve tabiatlarını araştırmak ve,

2- Kurtuluşun bireysel formlarının yapısal ve niteliksel bakımdan benzer tipler -yani soteriolojik düşüncelerdeki tipler- halinde gruplandırılıp gruplandırılmayacağına karşılaştırma sonucu belirlemektir.

Şüphesiz dinler tarihçileri; motiflerin, düşüncelerin, formların ve uygulamaların tarihî göçlerine de dikkat etmeli ve acele eşitleme ve paralellikler kurmaya karşı dikkatli olmalıdırlar. Çeşitli dinlerin soteriolojilerindeki yüzeyde kalan bireysel özelliklerin görünür teşhislerinde, tek tek dinî sistemlerde bulunan farklı değerlerin çarpıtılmasına izin verilmemelidir. Doğrusu bir kere çıkıp tüm insanların nihâî ve derunî bir şekilde kurtuluş düşüncesine bağlı ve ona gereksinim içerisinde bulduklarını kabul ettikten sonra, söz konusu düşüncenin hususi tarihî formlarının; fiziksel, tarihsel, kültürel ve etnik-psikolojik bağlamdaki yerlerini anlamaya çalışmalı ve onların eşsizliğiyle ferdî ehemmiyetlerini de kavramaya özen gösterilmelidir.

HINDİSTAN VE YAKIN DOĞU

Kurtuluş düşüncesi Hindistan'da özel Hindu dinlerinde oldukça farklı biçimler kazanmıştır, fakat yine de belli karakteristik özellikler sergilemektedir. Tipik olarak Hintliler dünyevî ıstırapı -ya da sınır-çizgisi-durumları tecrübesini- *karma* ve ruh göçü (tenasüh) bakımından kavrama, değerlendirme ve hatta büyük ölçüde açıklama eğilimindedirler. Kurtuluş ihtiyacı içerisinde bulunan dünya ve insanlığın tasviri Vedanta ve Samkhya'da, Hinayana ve Mahayana Budizminde ve Vaişnaizm ve Şaivism'de çok benzerlikler arz etmektedir. Ayrıntıdaki farklılıklar esas itibariyle, sonuçta acı çekmeyle baştmeyi sağlayacağı varsayılan yol ve yöntemlerle ilgisi bakımından ortaya çıkmaktadır. Ama yine de amel yolu, bilgi yolu ve aşk (yahut sadakat) yolunda

Brahmanî dinde, Hinduizmde ve Budizmde tekerrür eden tipik ve esaslı olasılıklar bulunmaktadır. Sâmkhya ve Yoga'da, Budizm ve Jainizmde kurtuluşa götüren safhalar çeşitli oluşumlarıyla ilginç paralellikler arz etmektedir. Bundan başka her ne kadar dünyadaki acı çekmeye ilişkin hususi teoriler ve kurtuluşun son hedefinin ne olduğuna dair hususi tanımlar birçok noktada farklılık gösterse de geçici ve nihai kurtuluşun (*maksha, vimukti*) tabiatı ile kurtuluşu oluşturan şeylerin tasvirleri hatırı sayılır ölçüde birbirine benzemektedirler (*kaivalyam, nirvanam*).

Başka bir kurtuluş düşüncesi de Yakın Doğu'da bulunmaktadır. Bu bölge dinlerindeki çok sayıda benzer özelliklerin tarihî bakımdan izlenebilecek ilişkiler üzerine dayanma ihtimali hem vardır hem de yoktur.

Ancak şurası bir gerçektir ki, —Mısır, Bâbil, Suriye, Filistin, İran ve Küçük Asya (Anadolu)'da, ayrıca bir dereceye kadar Yunaniştan'da ve daha sonra Gnostikler ve Mani tarafından geliştirildiği biçimiyle bütün bu yerler ve dinlerde— kurtuluş fikri, insanların kurtuluş ihtiyacına ve dünyaya (bakışlarına) ilişkin benzer temel anlayışlar sergilemektedir. Yine ayrıca biz nefsin bedenle ve ruhun maddeyle ilişkileri, kurtuluşa götüren yol, kurtuluş ihtiyacı içinde olanlara yapılan yardım türü, mevcut çeşitli araçlar (büyü ve sakramentler) ve tüm kurtuluşun hedefi (ölümsüzlük) üzerinde son derece geniş bir uzlaşma bulmaktayız.

GELİŞME VE SİSTEMLEŞME

Şimdiye kadar yapılan kısa taramadan şu görülmektedir ki, hemen hemen hiçbir yüksek din kurtuluş düşüncesine âşina olmaktan uzak değildir. Bu düşünce en farklı halklar ve kabilelerin dindarlığında bile bulunmaktadır -zira şurası iyice keskinleşmiştir ki, kurtuluş düşüncesi yukarıda zikredilen alanların çok daha ötesine yayılıp kök salmıştır-. Bu düşüncenin hıristiyanî formu Doğu'nun bir kısmını fethettiği kadar, Batı'ya da yayılmıştır. Kurtuluş düşüncesinin ne ölçüde serpilip geliştiği; tarihî gelişmeler, fizikî şartlar ve ruhanî yeteneğe bağlı olagelmıştır. Birtakım yüksek dinlerde kurtuluş düşüncesi geri plana çekilmiştir. Meselâ eski Yunan ve Roma dinlerinde, İslâm ve Yahudilikte ve Japonların Şinto dininde durum böyle olmuştur. Ama yine de Yunanlılar Orfizim'de, neo-Pisagorculuk'ta ve neo-Platonik dinî fırkalarda; İslâm Tasavvufta; Yahudilik ahırzamandan haber veren vahiy metinlerinde (apocalyptic writings) ve (Kabbala ve Hasidizm'de olduğu gibi) mistisizmde, Japonlar ise Budist mekteplerde kurtuluş düşüncesini geliştirmişlerdir. Her türlü şüphenin ötesinde belli temel dinî anlayışlar da kurtuluş düşüncesiyle yakından alâkalıdır. Bu yakınlığın başından beri açıkça belirgin olmadığı yerlerde kurtuluşu tekrar merkeze yerleştirmeye ve ona derinlik kazandırmaya dönük özel gayretler, hareketler ve doktrinler gelişmiştir. Kendileri için merkezî bir konu olması sebebiyle mistik hareketler kurtuluş düşüncesini ekip-yetiştirmeyi özellikle yeğlemişlerdir.

Dolayısıyla çoğu kurtuluşçu (soteriological) dinler sistematik bir kurtuluş teorisi geliştirmişlerdir. Bu teori (soteriology) inananların; evreni, onun menşeyini ve yok oluşunu anlama yollarını belirlediği kadar, mü'minlerin insanlık, onun tabiatı

ve mukadderatını anlayacakları yolları da belirlemiştir. Yeterince tuhaf olan bir şey var ki, o da (felsefî) ateistik kurtuluş teorilerinin (soteriologies) de bulunmasıdır. Fakat genel olarak kurtuluş-bilimsel (soteriological) düşünceler tanrı hakkındaki düşüncelerle yakın bağlantı içerisinde bulunmaktadır. İnsanlar şu ya da bu ölçüde kendilerini veya dünyayı kurtarmada oynayacakları rollerinin bulunduğuna inanmışlardır. Hatta bir kurtarıcıyla karşılaştığımızda kurtuluşa onların iştiraklerinin bir anlam ifade edeceği bir yer mutlaka ayırt edilmiştir. Bir kere meselâ ilâhî lütfun tabiatı, gerekliliği ve etkinliğine dair Hıristiyanlık, İslâm, Hinduizm ve Budizm'deki —bir bakıma ilâhî-beşerî ortak güce ilişkin (synergistic) ihtilaflardaki— tartışmaları düşünün. [Bu bağlamda ilk dönem itikadî İslam mezheplerinin insan eylemleri ve güç (fiil-istitâ'at) ilişkisine dair tartışmaları hatırlanmalıdır.-ç.n.]. Beşerî katılım genellikle belirli ibadetler, pratikler veya belirli topluluklara üyelik gibi şöyle ya da böyle nesnel gereksinimlerle bağlantılıdır. Ben şu ana kadar gereksinimleri zaman zaman büsbütün pratik (amele ilişkin), zaman zaman büsbütün teorik (entellektüel bilgi ya da duygusal iman ve sadakate ilişkin), zaman zaman da her ikisinin birlikte bulunduğu başlıca üç kurtuluş yoluna atıf yapmış bulunuyorum. Birtakım kurtuluş öğretilerinde uyuşturucular gibi sun'î araçlar da yer almaktadır. Bu araçların arzu edilen duruma ulaşmayı sağladığı anlaşılan bir vecd haline sebep oldukları varsayılmaktadır.²

Birçok dinde insanların dünya hayatında bir çeşit "ön kurtuluş"a erebilecekleri ve onun bilincine varabilecekleri fikriyle karşılaşmaktayız. Meselâ Hindistan'da *jivanmukta* ve Hıristiyanlık'ta ise inayet ve tevfik durumları gibi. Buna bağlı olarak nihaî kurtuluşa ancak bu dünya hayatından sonra ulaşılacağı fikri gelmektedir. Çeşitli dinler ve aynı din içerisindeki farklı kollar, kurtuluşun aranıp bulunduğu şartlar hakkında değişik görüşlere sahip olmuşlardır: meselâ nesnel kötülük, öznel hatalar (yani zâhirî anlamda ibadete ilişkin ve ahlâka ilişkin günahlar) ya da tamamen günahkâr durumlar (*habitus*) gibi şartlar. Söz konusu dinler ve mezhepler aynı zamanda kurtuluşun hedefini de farklı bir biçimde algılamaktadırlar. Bu çerçevede ikili bir şekilde sıralanan çok sayıda ifadelere rastlamak mümkündür: —Allah'ın içinde, Allah'la ve O'nun huzurunda olmakla; *unio substantialis* gibi— müsbet ve —yok oluş ya da çürümeyle ilgili— menfi hedefler söz konusudur. Ölümsüzlük, *tecessüd* (reincarnation) ve nirvana gibi mücerred görüşlerin yanısıra duygusal açıdan algılanan görüşler de bulunmaktadır. Kurtuluş düşüncesinin metafizik, psikolojik ve etik bakımdan vurgulanışları onun gayesinin tanımlandığı her an kendini göstermektedir. Bu gerçek tüm kurtuluş öğretilerinin içinde gizlenen bir sırdır.

2

Söz konusu uyuşturucu araçların İslam Mezhepler ve Tarikatlar Tarihinde ortaya çıkan birçok akımda yer almasına ilave olarak, harekete ismini verecek kadar tipik bir şekilde tezâhürünü: -gerek Abbasî ve Selçuklu idaresine karşı giriştikleri terörist süikastları (assassination) gerekse uyuşturucu (haşhaş) kullanmalarından dolayı- Haşîşiler olarak bilinen Şii-İsmailî grupta görmek mümkündür. -ç.n.

DİN FELSEFESİNDE KURTULUŞ

KURTULUŞ FİKRİ VE GEREKLİLİĞİ

Bütün dinlerin oluşturucu ögesi olarak görülebilecek olan kurtuluş fikri, din felsefesi için de büyük bir öneme sahiptir. Bu ehemmiyet insanoğlunun esas itibariyle kurtuluş ihtiyacı içinde bulunduğu, yani kaza ve talihsizlikten tutun da her şeyi kuşatan endişe (*weltangst*)'ye kadar birçok kaynak ve nedenleri bulunan genel bir acı çekme tecrübesinden kurtulma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Schelling bu *Angst*'ı (endişe) bütün yaratıklara yayılmış olan *Melancholie* (hüzün ve kasvet) olarak belirledi ve onun kozmik terimlerle düşünüş, yabancılaşma ve (ahlâkî) çöküntü (*corruption*, *Verführung*); psikolojik terimlerle ise yanılgı, cehalet, günah ve suç gibi muhtelif açılardan yorumlandığını belirtti. Kurtuluş ihtiyacının önemi ve derinliğinin bilinci kadar ayrıntılarındaki çeşitlilik de, ne olursa olsun, ibtidâf halklar arasında bu duyguyla en erken dalgalanma —ki bu dalgalanmalar oldukça sık bir şekilde görülmüştür— en yüksek düzeyde gelişmiş kültürler arasında bulunan daha derinlikli ve evrensel anlayışlara doğru belli bir çizgi üzerinden kaymıştır. Bu bilinçliliğin yoğunlaşması ve kurtuluş fikrinin tedricî gelişimi, Ruh'un (*Geist*) gelişiminin en önemli alanlarından biridir. Tabii olarak bu fikrin gelişimini düzenli bir süreklilik olmaktan çok, ite kaka bir ilerleme olarak algılamak gerekmektedir. Eğer kurtuluş ihtiyacı derin bir şekilde kökleşmemiş ve gerçekten de evrensel bir şekilde insanî değilse, insan zihninin kurtuluş düşüncesine vakfettiği —düşünceler ve görüşler, ümitler ve istekler, fikirler ve öğretilerden oluşan— çok kesif bir miktarı bulan dikkati kesinlikle izah edemeyiz. Dinî dehâlar mütemâdiyen kendilerini bu düşünceye adanmışlardır. Sayısız büyük veya küçük vaiz ya da peygamberler bu düşünceyi ilan edip şekillendirmişlerdir. Her nerede ki, insanlar pozitif ve tarihî dinleri terketmiştir, orada filozoflar *homines religios* (dindar insan)'ın çabalarını sürdürmüştür. Teorik kalkış noktaları çoğu kere kainatın menşei ve sonu ile insanlığın tabiat ve mukadderatı hakkındaki öğretileri içeren çok yoğun dinî sistemler ortaya çıkmıştır. Bu sistemlerde kozmoloji, antropoloji ve eskatoloji soteriolojide en yüksek noktasına ulaşmış ve pratik talimler ise tabiat ve kökenini doktrinlerin açıkladığı kötülükten kurtuluşa sevkeden yolu göstermekten ibaret olmuştur. Bu dinî sistemler tapınma ve ibadete ilişkin form ve kurumlarda somut biçimlerini kazanmışlar ve onların sosyolojik gücü okullar, kiliseler ve mezheplerle büyük ve küçük gruplarda tezahür etmiştir. Bütün bunlar olurken Asya'da (Hindistan ve İslam) olduğu kadar Batı'da da teorik kurtuluş problemi, filozoflar, yani din filozofları tarafından devralınmıştır. Bu durum, filozofların dinî topluluğu terkedip ortaya attıkları sorunlara dinî çözümleri kabul etmedikleri zamanlarda bile böyle olmuştur. Filozofların, özellikle kurtuluş düşüncesiyle ilgilenmiş olanların, aynı zamanda dinî bakımdan da en duyarlı kişiler olduklarını, dolayısıyla onların mütemâdiyen felsefî girişimi dinin komşuluğuna doğru çevirmiş olduklarını ilerde

açıklayacağım. Bir aralık pozitivizm, din ve felsefenin insanlığın eninde sonunda bir kenara atacağı geçici birer fenomen oldukları yanlış görüşünü besledi. Fakat kurtuluş ihtiyacının hem zaman hem de mekan açısından evrenselliği bu iddianın yanlış olduğunu göstermiştir. Kurtuluş düşüncesi her bir farklı yerde derece derece gelişmiş ve her birinde kendine özgü biçimler kazanmıştır. O bir yerde oldukça belirgin bir biçimde ortaya çıkabilirken başka bir yerde sadece başlangıç aşamalarına ulaşmış olabilmektedir. Fakat yine tekrar ediyorum ki, o hiçbir zaman bulunmamazlık etmemiştir. Yaratıklar daima kurtuluş ümid etmişlerdir, yani kendi tabiatlarını.

KURTULUŞ FELSEFESİ

Daha önce gördüğümüz gibi kurtuluş ihtiyacı dünyadaki ıstırap ve kötülük tecrübelerinden kaynaklanmaktadır. İstırap birçok şekilde ortaya çıkabilir. Meselâ fakirlik ve çalışma-didime, hastalık ve talihsizlik, yetersizlik ve günah şeklinde olduğu gibi. Beden ve nefis ile akıl ve şiddetli duygular arasındaki tezatlarda veya fânilik ve ölüm gerçeklerinde de bunun ifadesini bulmak mümkündür. Karl Jaspers'i izleyerek insanların ıstırap çekip kurtuluş ihtiyacının farkına varır hale geldikleri anlar olan insanî varoluştaki can alıcı olaylar ve anları "sınır-çizgisi-durumları (*grenzsituationen*)" olarak belirliyorum. İstırap durumları insanların kendi tabii varoluş durumlarını, sonlu dünyayı ve oradaki ilişkileri bir kenara itip ebedî olana yönelmelerini tahrik edebilir. Böyle yapmakla onlar şeyler arasında yeni bir müteal ilişkiyi keşfederler, artık dünya ve insanlık yeni bir ışık altında görünür ve mânâlar ve değerler, "tabii" varoluş oluşumlarından daha farklı bir biçimde vurgulanır. Son olarak ıstırap deneyiminin insanın ebedî olanla (yani Tanrı ile birleşmesi [Verkehr] şeklindeki) ilişkisini ve ahlâkî davranışları için önemini vurgulayıp vurgulamamasına ya da onun ilişkilerinin teorik anlaşılışına (spekülyasyon) vurgu yapıp yapmamasına bağlı olarak kurtuluş düşüncesinin daha dinî ve daha felsefî ifadelendirilişinden söz edilebilir.

Dinî ilişkilerin tabiatı ve diyalektiğini burada tartışmayı gereksiz görüyorum. Şu kadarını söylemek yeterlidir ki; günaha teşebbüsler, şüpheler ve kuşkuculukla engellenebilen ve bozulabilen Tanrı tecrübesinde bir kimsenin kendi noksanlığını ve yetersizliğini deneyimlemesiyle birlikte Kutsal'ın (the numinous, *numinoser unwert*) karşısındaki değersizliğini de deneyimlemesi, tam olarak doğrudan doğruya o kimsenin kendi öz günahkârlılık bilincine varmasına ve bu bilinçle de Tanrı ile insan arasındaki uzaklık duygusuna kapılmasına yol açar.

İlâhî lütfu sayesinde gerçekleştirilen kurtuluş, bir aracının tevessülü yoluyla bu uzaklığı (iyice) kapatır. Bu durumda kurtuluş, Tanrı'ya karşı tüm yabancılaşmaları alt eden ve yetkinsizliği ortadan kaldıran bir inâyet durumu halini (ya da biçimini) kazanır. Öyle ki sonuçta kurtuluş ya kutsanmış bir yakınlık ya da Tanrı'yla birleşme haline kadar gelir.

Bunun tersine felsefe, epistemoloji gibi uzmanlaşmış alanlara veya tam anlamıyla formel bir ansiklopedi külliyatına bölünmediği sürece, zorunlu olarak kendi-

lerini sınır-çizgisi-durumlarda gösteren büyük varoluş problemlerine (Dasein) yol açar. Hem Batı'da hem de Doğu'da felsefe -genel konuşmak gerekirse- bu problemleri iki yolla çözmek istedi. Birinci yolda felsefe, belli değişikliklerle ve özellikle dünyanın ve insanlığın kurtuluş ihtiyacı bakımından kurtuluş dinlerinin temel varsayımlarını ele almıştır. Böyle yapmakla o, günah ve günahkârlık duygusundan ziyade kusura, hata ve cehalet üzerinde durmak istemişti. Fakat bütün bunlarla birlikte felsefe, beşerî açmazları yine beşerî gayret aracılığıyla (*selbsterlösung*) veya onun pek işe yaramadığı durumlarda ise aynı beşerî açmazları dinî aracı veya kurtarıcıyı ampirik terimlerle yeniden yorumlamak suretiyle aşmayı denemiştir. Buna göre inayet fikrinden vazgeçilmekte ve insanlar kendilerini maddî dünyadan uzaklaştırmak veya ruhlarını kurtarmak (özgürleştirmek) suretiyle ıstırapı kendi güçleriyle ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. Doğrusu bir kimsenin kurtuluşunun felsefî yolları ve yöntemleriyle; yollarının pratik, teorik ve duygusal egzersizlerin çeşitli birleşimlerini içerdiği durumlarda kurtuluş dinlerindeki kurtarıcı yol ve yöntemleri arasında pek de büyük bir fark yoktur. Felsefî çözümler esas itibarıyla bilgi yollarındaki değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Mesela bir seçenekte kurtuluş; Schelling, Schopenhauer, Samkhyâ felsefesi ve Gnostisizm'de olduğu gibi birtakım hususî sezgi ve bilgi kanallarıyla gerçekleşmektedir. Genellikle bu bilgi; Yoga, Budizm ve Tantrizm'de olduğu gibi kurtuluş yolunu oluşturan teknik ve maharetlerin öğretilmesiyle birlikte bulunur. Bu seçenek, felsefe ile din arasındaki uçurumu kaldırma eğilimindedir. Bu seçeneğin başka bir şeklinde felsefe; bizatihi ve başka bir sebepten dolayı çalışma, tutkuları kontrol etme veya herkesin kendi vazifesini yapması (Kant ve Fichte) gibi belli ahlâkî buyruklar ortaya kor. Bir kimsenin kendini kurtarma çabasının kurtuluş dinlerinden ödünç alınan varsayımlar üzerine bina edildiği sürece devamlı bir şekilde hiç izlenmemesi tipik bir durumdur. Meselâ bir kere Vedanta felsefesinde veya Schopenhauer'ın düşüncesinde inayet fikrinin nasıl beşeri çabaya müdahale ettiğini düşünün.

Büyük varoluş problemlerini çözmeye çalışmak amacıyla filozofların takip ettiği ikinci yola gelince, onu burada enine boyuna tartışmamız mümkün değildir. J. Burchardt ve W. Dilthey'in gösterdiği gibi Rönesans döneminde, kendi-kendine-yeterlilik, güç ve insanlığın güzelliği fikriyle nitelendirilen bir tutum olarak Avrupa'da hayata karşı yeni bir tutum (*Lebensgefühl*) ortaya çıktı. Bu tutumla bağlantılı olarak Aydınlanma gibi daha sonraki dönemler aklın özerkliği fikrini geliştirmekle kalmadı aynı zamanda birtakım eski tutum ve düşünceleri de yeniden canlandırdı. Bu gelişimde Alman klasisizm önemli bir yer tutmaktadır. Aydınlanma çağı, sonunda insanlığın ahlâkî bozulması, günahkârlığı ve suçluluğu inancına karşı çıkmak kadar kurtuluş düşüncesine de karşı çıkmış ve peşinden (Feuerbach ve Nietzsche'de olduğu gibi) bir insanlık kültürü (insanmerkezcilik) bırakan dinî değişime de yol açmıştır. Bu görüş (hümanizm) bugün çok yaygın olup Hıristiyanlık ve diğer kurtuluş dinlerinin başlıca düşmanı konumundadır.

(Toplum Felsefesinde Kurtuluş)

Kurtuluş düşüncesi hakkındaki dinî ve felsefî görüşlere ek olarak bunlarla hiç de ilgisiz olmayan diğer başka iki yaklaşımı da zikretmeliyim ki, onlar toplumsal ve sanatsal kurtuluş düşünceleridir. İnsanın kurtuluş ihtiyacı eğer nefis ve ruhun derinlikleri bakımından değil de maddî ihtiyaçlar ve bilhassa içtimâî manada anlaşılacak olursa kurtuluş düşüncesi sosyal ve ütöpik bir biçim kazanır. Klasik öncüllerinde olduğu gibi Godwin, Fourier, Engels ve Marks'ın modern sosyal teorilerinde de kurtuluşa dönük ilgi açıkça görülebilir. Yine modern Alman ve Rus din filozoflarını düşünelim bir kere. Onların hepsinin görüşlerinde kurtuluş, maddî eşyanın dağıtımında belli "âdil" bir düzene ulaşmak biçiminde anlaşılmaktadır. Söz konusu teorisyenler ayrıca (meselâ Sosyalizm, Komünizm ve Bolşeviklik'te olduğu gibi) doğrusu daha derin bir mutluluğun ve ruhî ve manevî alanda bir hoşnutluğun ortaya çıkacağını da ummuşlardır.

(Sanatta Kurtuluş)

Sanat yoluyla kazanılan yücelme deneyimi ve iç huzuru da genellikle "kurtuluş" olarak tasvir edilmektedir. Hatta (Eflatun ve Plotinos'da olduğu gibi) antikitede bile bu böyleydi ve başta Romantikler olmak üzere en son estetikçiler de benzer teoriler geliştirmişlerdir. Bu görüş doruk noktasına Schopenhauer'ın sanat teorisinde ulaştı. Schopenhauer'a göre sanat, bize düşüncelerin teksifi yoluyla "arzu ve isteklerden" özgür olma yolunu sağlar. İnsanlara onları zaman zaman görüngüler dünyasından ve onun baskılarından kaçırıp böylece geçici bir kurtuluş temin eden de yine sanattır. Müziğin "kurtarıcı" etkileri de sık sık övülmüştür.

KURTULUŞ FELSEFESİ TARİHİ

Kurtuluş düşüncesinin felsefe tarihinde oynadığı rolden hareketle, felsefenin kendini herhangi bir dinden ne kadar soyutlayabileceğine bakmaksızın köklerinin dinde yattığını çok açık bir biçimde görmek mümkündür. Bu, Doğu'da olduğu kadar Batı'da da böyledir ve bunu en iyi, felsefenin dinî düşünceden hiç de köklü bir biçimde bağımsızlaşmadığı yalın gerekçesine bakarak görebilmekteyiz. Daha eski kimi düşünürler içerisinde, görüşlerinde Yunan felsefesi ve din arasındaki bağlantının epeyce açık olduğu birçok kimse bulunmaktadır. *Pisagor, batılı ilk kurtuluş felsefecisidir.* Her ne kadar düşüncelerinden dolayı değil de tavırlarından dolayı olsa bile Heraklitos, Eflatun'a kadar uzanmakta olan bir çizgiye dahildir ve Eflatun'un felsefesindeki dinî unsura ise yeterli bir şekilde dikkat çekilmiş bulunmaktadır. Eflatun, diyaloglarında ilk batılı kurtuluş metafiziğinin taslağını çizen kimse konumundadır ve bu engin metafizik onun en son takipçilerini bile etkilemiştir. Eflatun'un tek tek dinlerle olan nisbeten gevşek bağlantıları Yeni-Eflatunculuk'ta daha da sıklaşmaktadır. Yeni-Pisagorculara ve Ammonius'a karşılık olarak Plotin klasik (ancient) Batı'nın üretebileceği belki de en güçlü ve yaygın kurtuluş felsefesi olan koskoca bir düşünce sistemi geliştirdi. *Ennead*'larda her şey, Plotin'a göre teorik

düşünceler yanısıra insan eylemleri ve estetik beğeni (zevk)yi de yönlendiren kurtuluş düşüncesine boyun eğmiştir. Bununla birlikte Plotin'den önce Yahudi düşünür Filo, kendi cesur din felsefesinde Tevrat'ı remizli ve kinayeli bir şekilde yorumlayarak kurtuluşu hem bir mü'minin hem de bir mütefekkirin en yüksek hedefi haline getirdi. Çok sayıda izleyicilerin dinî-felsefî taslak ve sistemleri bu iki büyük kafanın işaret ettiği yönde gelişmiştir. Söz konusu izleyicilerin en ünlüsü Iamblichus olup büyük sistemcisi ve mektep üstadı ise Proclus'tur. Proclus, Yunan ve Yakın Doğu dinlerinden çok sayıda unsuru bünyesine katmış bir felsefe olarak Yunan kurtuluş felsefesinin sonunu temsil eder.

Bu arada Hıristiyanlık küçük bir dinî topluluktan bir dünya gücü haline gelmeye başlamıştır. Hıristiyanlık, (Hz.) İsa'nın çabalarında icra edilmiş olarak gördüğü kurtuluş düşüncesini merkezine yerleştirmiştir. Bu hareketten doğan her felsefe —kaldı ki Hıristiyanlar kendi hasımlarına oldukça erken bir dönemde felsefî bakımdan cevap vermişlerdir— merkezî kurtuluş düşüncesi tarafından yönlendirilmiştir: Augustine'in kapsamlı kurtuluş felsefesinden ve Anselm'in hoşnutluk felsefesinden tutun da Albert'te doruk noktaya ulaşma, Thomas'ın skolastisizmi ve Meister Eckhart'ın mistisizmine kadar bir dizi düşünce akımında o yerini almıştır. Hıristiyan kurtuluş düşüncesi çoğu insanı (hümanistic) Eflatuncuları ve Rönesans'ın tabiatçı (natural) felsefecilerini etkiledi, fakat derin bir şekilde etkilediği Jacob Boehme'nin yanında bunlar solda sıfır kalır. Öte yandan Descartes'tan beri modern Avrupa felsefi epistemolojik problemleri incelemeye öncelik vermiş ve kendiliğinden insan bilincini tahlil etmeyi uğraş haline getirmiş ve sonuçta merkezî varoluşsal problemler olan hayat ve ölümden giderek uzaklaşmıştır. Şüphecilik köklü bir biçimde yeni düşünceye yol açmadığı yerlerde geleneksel Hıristiyan çözüm genel olarak muhafaza edildi. Spinoza gibi engin bir metafizikçinin baş yapıtının kurtuluş düşüncesinde son noktaya varmasından daha tabii bir şey olamazdı. Öte yandan sınırsız iyimserliği ve insan zihninin güçlerine olan hudutsuz güveniyle Aydınlanma'ya giden yolu açan Leibnitz'in temel tavrı, Aydınlanma düşünürlerinin insanın kurtuluş ihtiyacının üzerinde fazla durmamalarına ve Hıristiyan öğretilerde ifadesini bulduğu biçimiyle kurtuluş olasılığında yüz çevirmelerine sebep oldu. Başta Fransız olmak üzere Aydınlanma düşünürleri dinin kurtuluş öğretisel yönlerine ve onunla elbirliği eden din felsefesine karşı sık sık şiddetli bir biçimde veryansın ettiler. Kant kendi derinlikli din felsefesinde kurtuluş düşüncesini yeniden canlandırdı. Fakat öte yandan kendisinin büyük ölçüde onayladığı pozitif Hıristiyan öğretiyi ahlâkî veya manevî bir tekâmül ve yetkinlik haline dönüştürmek suretiyle böyle yapmış oldu. Hamann, Jakob ve Herder çok sıkı bir biçimde Kitab-ı Mukaddes'ten hareket etmek suretiyle kurtuluş hakkında felsefe yaptılar. Hatta Fichte gibi Kant'ın büyük haleflerinin birincisi olan bir kişi, *Anweisung zum seeling Leben* ("Ruhanî Hayat İçin Talimler")'de Hıristiyan mistiklerinin kurtuluş yöntemini buldu. Schelling'in bıkmak usanmak bilmeyen zekası, hem klasik hem de modern kurtuluş felsefesinden esinlenmek suretiyle çeşitli yollardan din felsefesinin bu merkezî problemi üzerinde odaklandı. Schopenhauer'dan önce

felsefeyi daha esaslı bir şekilde metafizik üzerine kurmak amacıyla yeltenen Schelling'in dışında hiç kimse çıkmamıştır. Römantik dönemin başları, kurtuluş düşüncesine meftun idi. Yalnızca birtakım geç Hıristiyan izleyiciler ancak ona epey derin bir şekilde nüfuz etmiş ve spekülâtif felsefe nokta-i nazarından hiç kimse Kierkegaard kadar çok kökten ve keskin-görüşlü bir şekilde bu düşünceye yaklaşmamıştır. Yine de Kierkegaard'dan önce Hegel'in evrensel akli spekülâtif olarak kurtuluş düşüncesini yorumlamış ve din felsefesinde büyük bir okulun yolunu açmıştır. Ondan sonra modern kurtuluş mitoloğu J.J. Bachofer'un spekülâtif-tarihsel felsefesi gelmiş, nihayet onu ise Schopenhauer'ın kapsamlı bir metafiziksel kurtuluş öğretisini ortaya koyması izlemiştir. Bir kez daha felsefenin kurtuluş-öğretisel ilgisi dine yaklaşmış ve Hindistan'ın kurtuluş dinleri Schopenhauer'ı derin bir biçimde kendisine çekmiştir. Ed. von Hartmann'ın dinî felsefesi Schelling, Schopenhauer ve Hegel'in mirasını sürdürmüştür. Hegel felsefesinin yaptığı gibi onunki de kurtuluş düşüncesinde son bulan bir ruh dini içerisinde karışıp onunla bütünleşmiştir. A. Drews ve L. Ziegler kendi düşüncelerini bu noktadan başlatmışlardır. Eğer Kantçı ve fenomenolojik okulu saymayacak olursak çağdaş felsefe Feuerbach'ın tilmizi ve Hartmann'ın eleştirmeni olan Nietzsche tarafından ağırlıklı bir biçimde etkilenen bir yaşam felsefesi haline gelmiştir. Aynı zamanda bu felsefenin temel tutumu giderek kurtuluş düşüncesinden epeyce uzaklaştırılmıştır. Sadece, (yeni-Budizm, teosofi ve antroposofi gibi felsefi çabaların) Hıristiyan veya Doğulu düşünce dünyalarıyla çok yakın bir şekilde birleştiği durumlarda ancak, çağdaş felsefeler kurtuluş düşüncesine hitap edebilmektedirler. Kim bilir belki de gelecekte bu birleşme daha yaygın bir hale gelecektir.³

3

Kurtuluş düşüncesinin tarihi, tezâhürî (fenomenolojik yahut görüngübilimsel hemen bütün yönleriyle) ve Osmanlı Döneminde kazandığı dinî-ictimâî boyutlarıyla etraflı bir incelemesi için ayrıca bak Ali Coşkun, **Osmanlı Dönemi Dinî "Kurtuluş" Hareketleri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma**, İstanbul, 1996, (Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Doktora Tezi).